

Uluslararası Hukuk Bağlamında İnsan Hakları ve AGİK Süreci

Zeynep DAĞI*

AGİT, Soğuk Savaş yıllarında Doğu ve Batı Blokları arasında diyalogu geliştirmek ve gerginlikleri azaltmak amacıyla oluşturulmuş bir süreç ve yapıdır. 15 Ocak 1973 tarihinde Doğu ve Batı Blokları arasında başlatılan görüşmeler 1 Ağustos 1975’de Helsinki Nihai Senedi’nin 35 Avrupa devleti ile ABD ve Kanada tarafından imzalanmasıyla tamamlanmıştır. Bir antlaşma değil, fakat siyasal bir niyet bildirisi olan Helsinki Nihai Senedi’nin uluslararası hukuk bağlamında bağlayıcı bir özelliğinin olmadığı genellikle kabul edilmektedir. Fakat, izleme toplantıları yoluyla katılımcı ülkelerin üstlendikleri taahhütlerin ne kadarını yerine getirdiğinin değerlendirilmesi olanağı AGİT’i siyasal yaptırım gücü açısından güçlendirmektedir. AGİT, Vancouver’dan Vladivostok’a uzanan bir coğrafyada Atlantik, Avrupa ve Avrasya ülkelerini kapsayan bir güvenlik ve işbirliği yapılanmasını temsil etmektedir. 1989 sonrasında Doğu Avrupa’da başlayan tarihi dönüşüm, Soğuk Savaş dönemi Avrupa’sının siyasal ve güvenlik yapısını tamamen değiştirdi. Doğu-Batı kutuplaşmasının sonu anlamına gelen bu tarihi dönüşümü belgeleyen ise AGİT oldu. 19-21 Kasım 1990’da Paris’te toplanan AGİT zirvesinde kabul edilen “Yeni Bir Avrupa için Paris Şar-

tı’yla Soğuk Savaş dönemi resmen kapandı. Kurumsal ve işlevsel dönüşümüyle Soğuk Savaş sonrası yeni uluslararası koşullara uyum yeteneğini gösteren AGİT, bir yandan AKKA örneğinde olduğu gibi güvenlik sorunlarına ilişkin standart koyucu çalışmaları koordine etmekte, diğer yandan da insan hakları alanında benimsenen ülkeleri, geliştirdiği mekanizmalarla, katılımcı ülkelerde siyasal bir denetime tabi tutmaktadır. İnsan haklarına ilişkin geliştirilen mekanizmalar hükümetler arası bir nitelik taşımanın yeni yeni ötesine geçmekte ve etkinlik kazanmaktadır. Paris Şartı’yla demokrasinin kabul edilebilir tek yönetim şekli olduğu ve insan haklarının demokratik bir rejimin temeli olduğu kabul edilmiştir. Serbest seçimler, düşünce özgürlüğü, mülkiyet hakkı, ulusal azınlık hakları ve serbest piyasa ekonomisi demokratik bir kültürün ayrılmaz parçaları olarak vurgulanmıştır.

Bu yazıda Soğuk Savaş sonrası yeni bir kimlik ve siyasal rol üstlenen AGİT’i ve giderek uluslararası sistemde “kilit” bir kavrama dönüşen insan hakları konusunu ele alan “AGİK’ten AGİT’e İnsan Hakları” kitabı incelenmiştir**. Kitapta, AGİT bünyesinde insan haklarının hukuksal ve kuramsal bir analizi yapılmıştır. Kitap, AGİT ilkelerinin gerek katılan devletler arasında ve gerekse evrensel düzeyde uluslararası hukuka ve bunun özerk

* Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Doktora Öğrencisi

bir dalı olarak kabul edilen “uluslararası insan hakları hukuku”na doğrudan ve dolaylı katkılarını ele almıştır. Giriş bölümünde, ana temanın somutlaşması ve dikkatlerin siyasal süreçten hukuksal boyuta kayabilmesi için uluslararası ilişkiler disiplini ile uluslararası hukukun birbirinden ayrılan noktaları belirtilmiştir. Bu bağlamda, çalışmada AGİT’in geçirmiş olduğu siyasi süreçlerden ziyade, genel olarak hukuk düzeninde yarattığı sonuçlar ön plana çıkarılmıştır. Böylece, AGİT’in 54 üyeli bir siyasal platform olmasının yanı sıra, aynı zamanda yapılagelmiş hukuk ilkelerine de öncülük ettiği vurgulanmıştır.

“AGİK’ten AGİT’e” başlığını taşıyan birinci bölümde, AGİK sürecinin önemli zirveleri ve bu zirvelerde ele alınan önemli konular çok kısa olarak anlatılmıştır. Ancak, kurumsallaşmasında ve etkinleşmesinde önemli rol oynayan uluslararası sistemdeki gelişmeler ayrıntılı incelenmediğinden, AGİK’ten AGİT’e nasıl bir dönüşüm olduğu da pek anlaşılmamaktadır. Oysa AGİK, oluşumu ve AGİT’e transformasyonu itibarıyla uluslararası sistemdeki değişime birebir endekli bir yapı arz etmektedir. Bu nedenle, uluslararası sistemin yapısı ve geçirmiş olduğu değişimler irdelenmiş olsaydı, hem AGİK’ten AGİT’e kurumsallaşma sürecine ışık tutacaktı, hem de “insan haklarının” neden sürekli bir kilit kavram olarak karşımıza çıktığı daha kolay anlaşılabilirdi. Bu bağlamda, kitapta, Soğuk Savaş döneminde “insan hakları”nın bloklar arası rekabetin bir parçası olduğuna değinilmiştir. Ayrıca, Soğuk Savaş sonrası “insan hakları” konusunun doğal hukuk perspektifinden ele alınmaya başlandığı ve “uluslararası” kimliğinin giderek pekiştiği de belirtilmiştir. Bunların yanısıra, “egemenlik, egemen eşitlik, içişlerine karışmama, kuvvet kullanmama” gibi temel uluslararası hukuk kavramlarının, Soğuk Savaş sonrası canlanan doğal hukuk yaklaşımı ve “insan hakları” bağlamında yeniden tanımlanma sürecinde oldukları kısaca anlatılmıştır. Ancak, bu kilit kavramların yeniden

tanımlanma süreci ile uluslararası sistem arasında siyasal neden-sonuç ilişkisinin göz ardı edilmesi ciddi bir eksikliklerdir. Bu paralelde, birinci bölümde yer alan ve AGİT’in kurumsallaşmasının temel taşları sayılan “Çatışma Önleme Merkezi, Demokratik Kurumlar ve İnsan Hakları Bürosu, Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiseri” gibi oluşumlara kısaca değinilmiş, ancak neden böylesi yapılanmalara ihtiyaç duyulduğu belirtilmemiştir.

“AGİK Belgelerinin Hukuksal Özellikleri” başlığını taşıyan ikinci bölümde, AGİT ilkeri bağlamında, oluşmakta olan “uluslararası insan hakları hukuku”nun öğretilerde nasıl ele alınabileceği, nasıl sınıflandırılabilirliği ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Adından da anlaşılacağı üzere, “oluşmakta olan uluslararası insan hakları hukuku” herkes tarafından kabul görüp yaptırıma bağlanmış bir hukuksal kodifikasyon olmadığı için bir takım belirsizlikleri ve tartışmaları beraberinde getirmektedir. Kitapta, konu ile ilgili tartışmaları anlatabilmek için, doğal hukuk ve pozitivist yaklaşımın “uluslararası insan hakları hukuku”nu nasıl değerlendirdiklerine yer verilmiştir. Bu çerçevede, doğal hukuk siyasal, ideolojik ya da etik kaygılar doğrultusunda “uluslararası insan hakları hukuku”nu “hukuk normu” olarak kabul ederken, pozitivist yaklaşım, uluslararası sözleşmelere konu olmadığı sürece insan haklarını hukukun dışında görme eğilimindedir. Bu bağlamda, “AGİT sürecinde insan hakları” konusu, doğal hukuk ve pozitivist hukuk yaklaşımları arasındaki çatışmanın net çizgilerini verebilmesi açısından iyi bir örnektir. Kitabın giriş bölümünde de ifade edildiği gibi, uluslararası insan hakları, büyük ölçüde doğal hukuk önermeleri ile temellendirilmiştir. Madem, “uluslararası insan hakları hukuku” doğal hukukun bir uzantısı olarak siyasal, etik ve ideolojik yansımaları barındırmakta, o halde söz konusu yansımaların çalışmanın tamamen dışında tutularak, konuyu pozitivist bir yaklaşımla incelemek içeriğin belirsizleşmesine neden olmuştur. Burada

üzerinde durulması gereken nokta, kitapta uluslararası hukuk ile uluslararası siyasal düzen arasındaki her türlü örtüşmenin yadsınmasının bir takım çelişkileri beraberinde getirdiğidir. Bu çelişkileri, yazarın AGİT ilkelerini ele alış tarzında görmek olasıdır. AGİT ilkeleri, zorlayıcılıktan yoksun ancak iyi niyet ilkesini de içinde barındıran bağlayıcılığı çerçevesinde, “devletler arasında görüşmeler yoluyla hazırlanıp kabul edilen ve antlaşma niteliği taşımayan belgeler”, başka bir ifadeyle “Bağıtdışı Birlikte İşlemler” olarak adlandırılmıştır. Yazar, “Bağıtdışı Birlikte İşlemler”-in hukuksal özelliklerini ve buna ilişkin kuramsal yaklaşımları ayrıntılarıyla aktarmıştır. AGİT belgelerini “Bağıtdışı Birlikte İşlem” olarak ele alan yazar, bu belgelerin uluslararası hukuk tarafından doğrudan düzenlenmediğini, aksine siyasal düzenin bir parçası olduğunu vurgulamıştır. Bununla birlikte, Sonuç Belgesi ve Paris Şartı’nda da AGİT belgelerinin antlaşma niteliği taşımadığı, siyasal bir süreç olarak kabul gördüğü belirtilmektedir. Bu noktada da, kitabın adının “AGİK’ten AGİT’e İnsan Hakları” olması çalışmada öncelikle siyasal sürece bir vurgu yapıldığı imajını güçlendirmektedir. Kitabın adı, “İnsan Hakları Bağlamında AGİK’ten AGİT’e” olsaydı böyle bir yanılga baştan engellenecek ve çalışmanın argümanları netleşecekti. Ayrıca, kitapta, “uluslararası insan hakları hukuku” AGİT bağlamında, uluslararası hukuk perspektifinden incelenirken, AGİT belgelerinde ise “üstlenimlerin” siyasal paralelde devam ettiği ve uluslararası hukuktan doğan yükümlülüklerden farklı olduğunun vurgulanması, tezin argümanını zayıflatmaktadır. Hatta, AGİT hükümlerini uluslararası hükümlerden ayırmak için kitapta bunlar “üstlenim” olarak nitelenmiştir.

AGİT belgelerinin zorlayıcı güçten yoksun olmasına rağmen, uyuşmazlıkların barışçı çözümüne ilişkin V. ilke çerçevesinde “...Öngörüşme, soruşturma, arabuluculuk, uzlaştırma, hakemlik, yargısal çözüm ya da

seçecekleri başka barışçı yıllara başvururlar.” ibaresi ile AGİT belgelerinin uluslararası hakemlik mahkemesine götürülebilmesine olanak tanınmaktadır. Oysa bağıtdışı birlikte işlemlerin hukuksal çözüm yollarından birine götürülebilmesi istisnai bir durumken, AGİT bunu sözleşmeye taraf olan devletler bakımından bir kurala dönüştürmekte ve zorlayıcı bir güç kazandırmaktadır. Hatta AGİT belgelerine aykırı davranışlar sonucu, uluslararası hukukça meşru sayılan önlemlere ve zorlama yollarına başvurulmasının “içişlerine karışma olarak nitelenemeyeceği” de belirtilmiştir. Bu arada, AGİT belgelerinin önceleri, kısaca üç sepete ayrıldığı, bunlardan birinci sepetin güvenlik ve silahsızlanma, ikinci sepetin ekonomi, bilim, teknoloji, çevre, üçüncü sepetin ise insani ve diğer alanlarda işbirliğine ilişkin konular olduğunu belirtmemizde yarar var. Kısaca AGİT belgelerinin üç sepette özetlediği konular, geleneksel olarak ulusal yetki alanında bulunmakta ve devletin iç siyasal örgütlenmesini ilgilendirmektedir. Fakat, AGİT belgeleri sözkonusu bu alanlarda “üstlenimler” getirerek, ulusal yetki alanını iyice daraltmaktadır. Gerçekte ise hiç bir devlet, ulusal yetki alanının daraltılmasını istemez. Demek ki, günümüzde bağıtdışı birlikte işlemler ile andlaşmaların hangisinin uluslararası alanda daha etkili olduğu karşılaştırılacak olursa, siyasal ve ekonomik bağlayıcılığın giderek hukuki bağlayıcılığın önüne geçtiği söylenebilir. Ayrıca, AGİT belgelerinin ikili ve çok taraflı anlaşmalar ile AGİT üstlenimlerine göndermede bulunma ve yineleme yoluyla zorlayıcı hak ve yükümlülükler dönüşürülebildiği, zamanla yapıla geliş normların oluşumuna katkıları da anlatılmıştır.

III, IV ve V. bölümler, çalışmanın ana konusu olan “oluşmakta olan uluslararası insan hakları hukuku”nu ayrıntılı bir şekilde incelemiştir. Bu bölümlerde, AGİT belgelerinde insan haklarına ilişkin üstlenimlerin neler olduğu, bunların gerçekleştirilmesine ve güvencelerine ilişkin mekanizmalar incelenmiştir.

AGİT belgeleri, insan hakları hukuku açısından özel bir önem taşımakla birlikte, AGİT'in insan haklarını yorumlayışının paradoksal bir tarihsel süreç izlemesi şaşırtıcıdır. İlk AGİT belgelerinde, "insan hakları" konusunda, başlangıçta "insan haklarının bölünmezliği ve karşılıklı bağımlılığı" ilkesi esas alınmışken, daha sonraları bu yaklaşımdan vazgeçilmiş olması düşündürücüdür. İnsan haklarını uluslararası alanda kilit bir söyleme dönüştüren AGİT'in aynı zamanda kendini sadece "birinci kuşak haklar" olarak nitelenen haklarla sınırlamaya gitmesi incelenmesi gereken bir gelişmedir. Kitapta AGİT'in bu tutumu tesbit edilmekle birlikte bunun arka planı tartışılmamaktadır. Kitapta da belirtildiği gibi, Viyana Belgesi ve Paris Şartı AGİT'in insan haklarına yaklaşımının anlaşılması için birer dönüm noktası niteliğindedirler. Bu belgelerde, insan hakları ve temel özgürlüklerin etkili bir biçimde kullanılmasını güvence altına alma kararlılığı bildirilirken, siyasal, ekonomik, sosyal, kültürel ve diğer hakların ise büyük önem taşıdığı belirtilmesi ile yetinilmiştir.

1990 sonrası artan bölgesel etnik-dinsel kökenli çatışmaların uluslararası güvenliği tehdit etme olasılığına karşılık AGİT insan haklarıyla ilişkili olmamakla birlikte, sözko-

nusu çatışmalarda yer almayan bireylerin korunmasını amaçlayan insani hukuka ilişkin kuralları-üstlenimleri Helsinki Belgesiyle kabul ederek konu kapsamını genişletmiştir.

VI. bölümde AGİK'in insan haklarının uluslararası alanda gerçekleştirilmesine ilişkin bakış açısı oldukça net çizilmiştir. Gerçekte uluslararası insan hakları hukuku belgeleriyle insan haklarının gerçekleştirilmesini belirli bir siyasal sisteme endekslendiği ön kabulü yer almazken, AGİK belgelerinde, özellikle Paris Şartı'nda "hukuk devleti ve demokrasi" kavramlarının bu gerçekleştirilmede kilit rol oynadığı açıkça belirtilmiştir. Kitapta da değinildiği gibi, AGİK ilkeleri ışığında insan haklarının uluslararası alanda gerçekleştirilebilmesinin ideolojik boyutunu insan hakları, siyasal temelini özgür seçimler, hukuksal temelini hukuk devleti, ekonomik temelini ise pazar ekonomisi oluşturmaktadır. AGİK belgelerinde, insan haklarının gerçekleştirilmesine ilişkin ikinci grup üstlenimi, azınlıklara, kadınlara, göçmen işçilere, çocuklara ve özür-lü kişilere yönelik olan "ayrımcılık ve eşitlik ilkesi"de etraflıca incelenmiştir.

**Gökçen Akkaya, AGİK Sürecinden AGİT'e İnsan Hakları, İstanbul: Kavram Yayınları, 1996